

AVRASYA BİR VAKFI
AVRASYA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

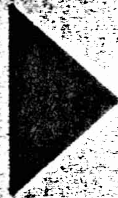
ERMENİ ARAŞTIRMALARI

11

3 Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA Sonbahar 2003 Sayı: 11

FİYATI: 7.750.000

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

SONBAHAR 2003, Cilt 3, Sayı 11

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına **Şaban GÜLBAHAR**

EDİTÖR

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ

(Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı)

EDİTÖR YARDIMCISI

Dr. Hasan OKTAY

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü)

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Hasret DİKİCİ

ABONE SORUMLUSU

ASAM Kitap Dağıtım

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, İlkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

***Ermeni Araştırmaları* hakemli bir dergidir.** Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı
ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)
Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

www.avsam.org

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 70 13

http://www.eraren.org
Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası
Tel: 0.312. 395 21 12

Yurtiçi Abone Ücreti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

---

Kapak:
Sadettin Paşa

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

ERMENİSTAN'IN KURULUŞUNDA ÇARLIK RUSYA'NIN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ*

Title: *The Role of Tsarist Russia in the Establishment of Armenia*

Abstract: *The Southern Caucasia has been the second door opening to the world for Russia after the Balkans. It is certain that the region, which is the natural extension of Anatolia, has vital strategic importance for Russia when her geographic location is concerned. Russia has invited the Armenians to the Russian territory by offering worldly and religious privileges to them. The Armenian dependence on Russia began with the first campaign of Russia to Caucasia and it increased in time. The Armenians, who have ethnic and religious differences with Russia, have kept interest in Russia in order to undermine the Muslim domination. In response to this situation, the Russian rulers determined policies towards the Armenian, who were a minority in the second quarter of 20th century, in order to locate bases in the Georgian and Azerbaijani territories, which are the entrance gates to the hot waters. These developments have influenced determination of the political activities and military strategies of Russia towards Caucasia and Eastern Anatolia.*

Keywords: *Tsarist Russia, Armenians, Southern Caucasia, Hot Waters, Muslim Domination*

Rusya için Güney Kafkasya, Balkanlardan sonra dünyaya açılan ikinci kapı olmuştur. Anadolu'nun tabii bir uzantısı durumunda olan bölge; Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının kavşak noktasında bir kilit konumundadır. Tarih boyunca Orta Asya'dan yapılan göçlerin ve büyük akınların, Hazar Denizinin kuzeyinden Anadolu ve Orta Doğuya geçişini sağlamıştır. O yüzden Rusya'nın coğrafi konumu göz önüne alındığında Güney Kafkasya'nın, hayati derecede stratejik önemi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Rus yöneticilere Ermenileri tanıtan ilk olay, Karabağlı bir Ermeni din adamı olan İsrael Ori'nin Türklerin 1683 yılında Viyana önlerinde bozguna uğramasından sonra, 1698-1711 yılları arasında

* Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi, Elazığ.

Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'yı dolaşarak Ermenileri kurtarmak için bir Haçlı Seferi düzenlemeye çalışmasıdır. Ori, emeline muvaffak olamamış ise de, gezisi esnasında Rus Çarı Petro (1683-1725)'ya Kafkaslardaki, iki Hıristiyan topluluk olan Ermeni ve Gürcüler hakkında verdiği bilgiler bölgeye Rusların dikkatini çekmeye yetmiştir.[1]

Çar Deli Petro, Kafkaslara yönelerek (1723-1724), Hıristiyan Gürcü ve Ermeniler ile ayrı ayrı dostluk ve ticaret antlaşmaları imzaladı. Bu temaslar neticesinde Petro, ticaret yollarını Doğuya doğru genişletmenin şartlarını oluştururken, bu konuda Ermeniler'in ne kadar etkin olduklarını,[2] Rusya'ya sarsılmaz sadakatlerinin farkına vardı. Ruslar, Gürcü ve Ermenilerle ticaret yapmayı bu iki topluluğun ileri gelenlerinin çocuklarını okutmayı, kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyazı vermeye hazır olduklarını belirterek, Ermenileri Rus topraklarına yerleşmeye davet etti.[3] Taraflar arasındaki bu antlaşma 1783 yılında içeriği genişletilerek yenilendi. Buna göre Ruslar, adı geçen toplulukları İran ve Osmanlı Devletine karşı korumayı da vaat ediyordu.[4] Rusya'nın bu topluluklarla yaptığı mutabakat Çar I. Petro'nun 1725 yılında yazdığı vasiyet namesine de uygundu.[5]

1 M. Saray, 'Ermenistan Yol Ayrımında', Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s. 7; geniş bilgi için bkz. E. Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 743 vd.

2 İsrail oğullarından (Yahudilerden) başka hiç bir millet, Ermeniler gibi dünyanın dört bir yanına dağılmış değildir. Ermeni tüccarlar Bombay, Madras ve Kalkutta gibi şehirlerde çok büyük ve zengin topluluklar oluşturmaktadır. Ermeni tüccarların dünya ticaretinde önemli yerleri vardır. Bunlar dış ticaretlerinin büyük bölümünü uzak doğu ülkeleri olan Barma, Siam ve İngiliz egemenliği altındaki Hintli ve Çinli milletlerle yapmaktadır. Singapur, Kanton, Tava, Sumatra, Borneo Adaları da bunların içindedir. Ermeniler ayrıca Buhara, Kokant ve Şiva gibi Ortadoğu şehirleriyle de ticaret yapmaktadır. Para kazanma arzuları, onları Keşmir ve Afganistan'a kadar sürüklemiştir. İran'da büyük Ermeni topluluğu bulunmaktadır. Nadir Şah döneminden evvel, Hindistan'la yaptıkları ticaret sayesinde, çok zengin ve bolluk içinde yasayan 12 bin Ermeni ailesi bölgede yaşamaktaydı. bkz. C. F. Neumann, Geschicte der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, welche im fahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidschan nach Russland auswanderten, Leipzig 1834, s. 1 vd.

3 C. F. Neumann, a.g.e., s. 25; 1719 yılında Çar I. Petro Rus Ortodoks Kilisesinin üyelerine tanınan bütün hakları ülkesinde yaşayan Ermenilere de verdi. 1734 yılına gelindiğinde Çariçe Anna, Ermeni toplumuna kendi kilisesini yapma hakkını tanıdı. Bu durum 1744'te Çariçe Elizabeth ve 1763'te de Katarina tarafından da devam ettirildi. Rus yöneticilerin bu imtiyazları 1770 yılında Ermeni Kiliselerin Moskova ve Petersburg'da inşa edilmesine neden oldu. Bkz. L. Arpee, A History Of Armenian chirstianity, New York 1946, s. 244.

4 M. Saray, Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, İstanbul 1998, s. 164.

5 Çünkü Petro'nun vasiyetnamesine göre; İran'ı daima gerilemeye sevk etmeli ve bağlı durumda tutmalı ki, Rusya onu istediği zaman zahmetsizce öldürmeye kadir olsun, Ama Osmanlı Devleti halloImadan İran'ın canı alınmamalıdır. Gürcistan ülkesi (yaklaşık olarak bugünkü Gürcistan ve Ermenistan'ın bulunduğu bölge), Kafkasya'nın şah damarıdır. Eğer Rusya buraları elde edecek olursa o zaman İran ve Osmanlı Devletinin alevi de sönecektir. Bunu için zaman kayıp etmeden Gürcistan'ı ve Kafkasya'yı zaptedip, İran'ın içte hakim durumda olan şahsiyetlerini kendinize hadim ve muti edeceksiniz. Hindistan'ın anahtarı Osmanlı Devletinin payitahtıdır. Çar Petro, Rus yöneticilere gidebildiğiniz kadar ilerleyin ki hedefiniz size yaklaşsın, zaman kayıp

Ermenilerin Rusya'ya bağlanması ve oradan destek umması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak yeşermiş ve giderek artmıştır.

Rusya Büyük Petro zamanından beri Gürcü ve Ermenileri politik, askeri bir müttefik olarak görüyordu. Ayrıca Ermenilerin ticari kabiliyetleri Rusya'nın ekonomisini geliştirmesinde büyük rol oynayacaktı. Bu iki toplumda Rusya'ya yardım edecek bir askeri kuvvete sahip değildi. Çünkü Gürcü Krallığı politik çekişmeler yüzünden zayıf düşmüştü. Ermeniler ise Gürcistan ve İran'a bağlı Müslüman hanlıklarına dağılmış bir şekilde yaşıyorlardı.[6]

Ermenilerin Rusya'ya bağlanması ve oradan destek umması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak yeşermiş ve giderek artmıştır.[7] Bu durum Rusya'nın, Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde gerek siyasal, gerek askeri strateji belirlemesinde etkili olacaktır.[8] Çünkü bölgede yaşayan Hıristiyan Ermeniler, Müslüman komşularıyla olan ilişkilerini yeterince olumlu bir çizgiye oturtamadıklarından aralarında anlaşmazlık hasıl olmuştu. Bu ortam Ermenilerin arasında, Rusya'ya yakınlaşma arzusunu biraz daha artıyordu. Bundan dolayıdır ki, aralarındaki dinî birlikteliği öne çıkaran Rusya, mezhep farkına rağmen Ermenileri kendisine çekmeyi başaracaktır.[9]

etmeyin, aynı zamanda telaş ve acele etmekten imtina edin diyordu. Bu vasiyetname 1738 yılında açıklanmıştır. I. Petro'nun 1725 Yılında Yazdığı Vasiyetnamesi, için [bkz. Türk Kültürü, S: 323, (Mart 1990), s. 160 vd.] Rusya'nın ticaretini geliştirmek için daha geniş ve stratejik amaçları vardı. Gerilme devrinde olan Osmanlı ve İran devletleri ana hedefti. Osmanlı Devleti ile Türklerin yönettiği Şii İran arasındaki mücadeleler büyük ölçüde Güney Kafkasya'da (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) cereyan etmiştir. Uzun süre devam eden bu mücadele sırasında oluşan boşluğu zamanla Rusya dolduracaktır. Bkz. S. İlhan, Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği, Ankara 1999, s. 45.

6 P. B. Henze, 'Ermeni Şiddetinin Kökeni', Uluslararası Terörizm Sempozyumu, (17-18 Nisan 1984), Ankara 1984, s. 179.

7 D. Kılıç, 'Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü', Ermeni Araştırmaları, S: 2, (Haziran, Temmuz, Ağustos 2001), s. 49.

8 J. McCarthy, Ölüm ve Sürgün, (nşr. B. Umar), İstanbul 1998, s. 25 vd; Rapor mahiyetinde Petros di Sarkis Gilanentz adlı bir ermeni tarafından Astrahan'da bulunan Arşevek Minas Tigranyan'a yazılan yazıda; adı geçen ermeni ruhani, Rusların güneye doğru yayılma hareketini teşvik ederek Hıristiyanların ve özellikle Ermenileri İran'ın baskıcı idaresinden ve Kafkasyalı kabilelerin akınlarından kurtarmak amacı ile Ermeni ileri gelenleri tarafından, Ruslar nezdinde mümessil olarak görevlendirilmiştir. Rus devlet ve askeri otoriteleri ile ilişki kurmuş olan Arşevek, aynı zamanda bu maksada yardımcı olan ermeni gönüllü kuvvetlerini de teçhiz etmiştir. Bkz. Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak, (nşr. H. Andreasyan), İstanbul 1974, s. V.

9 Rusya, 1783'te Gürcistan'ı kontrol ederek kendisine bağladıktan sonra Kafkasya'daki yayılma siyasetinde üs olarak kullanmak üzere bir Ermeni devleti kurmayı düşünmüştür. [Bkz. R. Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, s. 107.] Kafkasya Ermenileri, Rusların bu bölgeyi istila etmesine yardımcı olmak üzere bir askeri birlik oluşturduktan gibi Rus Çarlarına da bağlılık ve destek sağlama sözü

Ermenilerin derebeylikler halinde yaşadıklarını, birbirlerine vatan hissi ve siyasi olaylarla bağlı olmadıklarını, sadece ananeleri, dil ve dinlerinin onları bir bütün halinde tutuğunu bilen Rusya, 1796 yılında Astrakhan'dan yapılan müşterek kara ve deniz harekatında Gürcü ve Ermenilerle arasındaki dinî birlikteliği çok iyi kullanarak, bütün doğu Kafkasya'yı kolayca ele geçirdi. Böylece Şirvan (Shemakhi), Şeki (Nukha) ve Karabağ (Shusha) hanlıkları Rusların eline geçmiş oldu. Daha sonra Kafkasya'da en önemli Türk merkezlerinden birisi olan Gence'nin de Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesi, Rusları Aras nehrine ulaştırdığı gibi, Erivan (Revan)[10] Platosunun çevresinde ilk hakimiyetlerini tesis etmeleri imkanını da verdi. Bu durum aynı zamanda Ruslara Erivan ve Tebriz yolunu da açmış oldu.[11] 1801'de Tiflis Hanlığını kendisine bağlayan Rusya, bir taraftan Kuzey Azerbaycan'daki Azeri hanlıklarını ortadan kaldırmaya yönelirken, diğer taraftan da Anadolu'nun kapısına dayanmış bulunmaktaydı. Onun için bölgede çoğunluk oluşturmayan Ermenileri, bağlı oldukları Kilise teşkilatını ve bunlara bağlı din adamlarını kullanacaktı.[12]

20 Haziran 1804'te İran'la yapılan ilk savaştan sonra İran Şahı'nın bölgedeki otoritesi zayıflamış ve Rusya Eçmiyazin'le komşu olmuştur. Ermeniler bu tarihten itibaren aralarında ırk ve mezhep farkına rağmen Hıristiyan Rusya'ya karşı olan ilgilerini Müslümanların idaresinden kurtulmak için daha da yoğunlaştırmıştır.[13] Bu durumu gören Rus yöneticiler, ılık denizlere çıkma noktasında bölgenin en önemli geçit yeri olan Gürcistan ve Azerbaycan topraklarını yani Güney Kafkasya'ya hakim olmak için bölgede azınlık olarak yaşayan Hıristiyanları ve özellikle Ermenileri tarihi coğrafya ya uygun olarak organize etmeye başladı. 1816 yılında *'Lazarev ailesinin'*[14] sağladığı imkanlarla Moskova'da

---

vermişlerdir. Bu cümleden olarak yöredeki sivil ve dinî görevliler Kafkasya'da Müslüman hanlıkların Ruslarca istila edilmesini desteklemişledir. Bkz. J. McCarthy, a.g.e., s. 25.

10 Erivan/Revan, Osman ve Ferit paşaların önderliğinde 1583 yılında ele geçirilerek Osmanlı Devletinin bir eyaleti oldu. 1616'da İranlılar tarafından geri alındı. 1634-39 yılları arasında tekrar Osmanlı Devletinin eline geçen Erivan, 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla İran'a bırakıldı. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle diğer Azerbaycan hanlıkları ile beraber Erivan'da müstakil bir Türk hanlığı olarak ortaya çıktı. Bu Hanlık 1857'deki Rus işgaline kadar bazen müstakil bazen de İran'a bağlı olarak varlığını sürdürdü. Geniş bilgi için bkz. M. Bala, 'Erivan', İA. IV, Eskişehir 1997, s. 311 vd.

11 W. E. D. Allen, P. Muratof, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 19.

12 A. Arslan, 'Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü', Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s. 20.

13 Bkz. H. F. B. Lynch, Armenia Travels and Studies I, New York 1901, s. 232.

14 Lazarev ailesi, konunun başında ifade edildiği gibi Çar Petro'nun davetine uyarak İran'dan Rusya'ya gelip yerleşenlerin en önde gelenlerindendir. Lazarev kardeşlerden L. N. Lazarev Rusya-İran diplomatik misyonunda tercüman olarak çalışıyordu. I. L. Lazarev ise Rusya'nın doğu politikası üzerine Katerina'nın

'Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'[15] kuruldu. Gençlerin eğitimi, sivil ve askeri hizmetlerde kullanılacak elemanların yetiştirilmesi gibi genel amaçların yanında bu enstitü, özellikle Şark Dillerinin pratik ve teorik eğitimiyle meşgul oluyordu. Yine bu enstitü Rusya'da kurulan okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesine de ağırlık veriyordu. Enstitü kuruluşundan 1831 yılına kadar geçen sürede 309 öğrenci yetiştirerek[16] mezun etmişti. Bu mezunların büyük bir bölümü, okulun kurucularının beklentilerine cevap vererek, edindikleri seviyeli bilgiyi kendi toplumu arasında yaymaya başladı. Enstitünün başkanlığını Lazarev ailesinden Christoph yürütüyordu.[17]

Ermenilerin Kafkasya'da en büyük zaafları azınlık durumları idi. Zira kırsal alan haricinde bölgenin önemli yerleri Erivan, Gümrü, Karabağ ve Zengezur vilayetlerinde de Ermeni çoğunluğu yoktu. Erivan dahil olmak üzere bölgenin her yerinde Türkler çoğunlukta idi.[18] XVIII. yüzyıl sonunda Erivan Hanlığının çevresinde Ermeniler nüfusun ancak % 20'sini oluşturuyordu.[19] Bunlarda, Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun her yerine dağılmış bulunuyorlardı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bile bölgenin hiçbir yerleşim biriminde çoğunluk oluşturamıyorlardı. Ancak Ermeniler de tıpkı Müslümanlar gibi kendilerini bu toprakların sahipleri sayıyorlardı. Çünkü Kutsal

danışmanlığına kadar yükselmişti. 1774 yılında II. Katerina L. N. Lazarev'e asilzade ünvanı verdi. [Bkz. H. Cabbarlı, 'Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri', Ermeni Araştırmaları, S: 3, (Eylül, Ekim, Kasım 2001), s. 137.] Moskova'da Lazarev Enstitüsünün bulunduğu sokak 'Ermeni Caddesi' adıyla anılmaktaydı. Bu da Lazarev'in şahsında bütün Ermenilerin gördüğü yüksek ilginin propagandaya yönelik bir yansımasıydı. Bkz. K. Beydilli, '1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler', Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, S: 17'den (Ayrı basım), Ankara 1988, s. 368.

15 Yine aynı şekilde Neumann'ın naklettiğine göre; Andall, 1827 yılında tercüme ettiği Ermenistan'ın küçük hikayesi adlı eserin sonuna doğru Lazarev ailesinden övgü dolu sözlerle şöyle bahsediyor: 'Tüm milletim Lazarev ailesinin kurduğu bu mükemmel eğitim merkezi ile gurur duyuyorlar. Eski Şanımız elimizden alınmış olsada, rezil barbarlar bize kölelik zincirleri taksada, birçok yüzyıldan bu yana aciz, göçmen bir halk olarak dünyanın dört bir yanına dagılmış olsakta, asil Lazarev ailesinin vatan sevgisi, ufukta bir ışık görmemizi, umutlanmamızı sağlıyor. En azından, bu enstitüde yetişecek olan ve özgürlük için bilinçlenmiş genclerin, zamanı geldiğinde üzerlerindeki esaret zincirlerinin ağırlığının farkına varıp, bunları kıracaklardır. Yüzyıllardan beri kendilerine zulmeden, inançsız barbarları yerle bir edecekleri günün, elbet birgün geleceği düşüncesinde teselli buluyoruz. Bu kahramanlardan alevlenecek dünyadaki tüm Ermeni halkının, birlik ve beraberlik içinde olacagı ve anavatanına olan sevgisini tekrar keşfedip ayaga kalktığı, ve başkaldırdığı gün, Büyük Ermenistan tekrar özgürlüğüne, bagımsızlığına ve eski şan ve şöhretine kavuşacaktır. İşte o zaman gelecek nesillerimiz ve tüm dünya, bu eğitim merkezinin kuruluşunu saygıyla anacak ve *Lazarev* ismi tarihe altın harflerle yazılmış olacaktır.' Bu yazı, Rusya'nın İran ve Osmanlı Devletiyle yaptığı savaşlardan önce kaleme alınmıştır. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 11 vd.

16 K. Beydilli, a.g.m., s. 368'de baskıdan kaynaklanan bir hata olsa gerek bu rakamı 209 olarak verir. Ancak alıntı yaptığı Neumann'ın eserinde bu rakam 309'dur. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 8.

17 K. Beydilli, a.g.m., s. 368.

18 E. Kürkçüoğlu, 'Ermenistan'ın Kafkasya'da Siyasi Rolü', Avrasya Dosyası, III/1, (İlkbahar-1996), s. 264.

19 P. B. Henze, a.g.m., s. 179.

Kiliseleri Eçmiyazin burada bulunuyordu.[20] İşte bu iki gerçek onları Ruslarla ortak hareket etmeye götürdü. Rus desteği olmadan bir Ermeni vatanı oluşturulamazdı.[21] İran Ermenilerinin Rusya'nın korunması altına girme istekleri,[22] XIX. yüzyılın ilk döneminde bölgeye yayılma arzusunda olan Rus ordusuna cesaret verdi. 1827 kışında Katoğikos Nerses Aşdarages, cemaatına şöyle sesleniyordu. 'Ararat dünyasının ve Ermeni milletinin şaşkınlık ve takdirini kazanacağımız zaman, ana tahtın eski bağımsızlığının yeniden kurulması ve canlandırılması günü geldi. Ermeni kahramanları, ayağa kalkınız, İranlıların işini bitiriniz. İhtiyar Masis'i (Ağrı Dağı) sevindiriniz. Bir defa daha vatan topraklarını kanlarınızla boyayınız ve sonra hür olarak yaşayınız.'[23]

Ermeni dinî liderlerin ve yöneticilerin Rusya'ya olan ilgisi, 1827 yılının İlkbaharında General Paskyeviç'i, Kafkasya'yı kesin olarak ele geçirmek için harekete geçirdi. Aras Vadisi boyunca ilerleyen Rus kuvvetleri, Ermenilerin mukaddes şehri ve Katoğikos'un (Ermeni toplumunun en büyük ruhani lideri) yaşadığı yer olan Eçmiyazin'i işgal ederek,[24] Tebriz yoluna hakim Abbasabad sınır kalesi ile

20 Eçmiyazin Kilisesi, Ermenistan'ın ilk kilisesidir. Bu yüzden 'Kiliselerin Anası' olarak anılır. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 20; Eçmiyazin'in tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. D. Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler, Ankara 2000, s. 183-188; D. Kılıç, 'Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)', TK., S: 452, (Aralık-2000), s. 752-760.

21 J. McCarthy, a.g.e., s. 29.

22 1822 yılında Rus hükümetinin Eçmiyazin Kilisesine gösterdiği yakın ilgiyi bahane eden Katoğikos Ephraim (Efraim), bölgede cereyan eden Osmanlı-İran savaşında Rusya'nın korumasına sığınarak barış imzalanana kadar Çar'ın güvencesi altında kaldı. Bkz. E. Smith, Armenia II, Boston-New York 1833, s. 116.

23 E. Uras, a.g.e., s. 757; Ayrıca 1800 yılların erken dönemlerinde diğer Ermeni Patriklerin, Ruslara verdiği destek için bkz. J. McCarthy, a.g.e., s. 25, nu: 6.

24 Ermenilerin ana kilisesi olan Eçmiyazin Kilisesi, Aras Nehri'ni geçen Rus askerlerini çanlarını çalarak karşılamıştır. Rus askerleri de bunun üzerine hemen hac işareti yapıp, Hristus'a (Isa'ya) şükretmişlerdir. Kutsal elbiselerini giyen papazlar, Rus Ordusu'nu ve Başpiskopos Nerses'i muhteşem bir törenle karşılamışlardır. Özellikle Ermeni Kilisesinin lideri sayılan Katoğikos Nerses'in geri dönüşü sevinçle karşılanmıştır. Zira Nerses, İranlıların baskılarından kaçmış ve uzun yıllar Tiflis'te yaşamaktaydı. Ermeni'lerin sevinç çığlıkları şu şekilde yankılanıyordu: 'Yaşasın Rusya İmparatoru, yaşasın Büyük Nikola, Ermenistan'ın hükümdarı ve sahibi Nikola' Gökyüzüne doğru yankılanan bu çığlıklar, böylelikle Ermeni'ler ve Rus'lar arasında ilk ittifakı sağladı. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 27 vd.] Nerses o tarihlerde Eçmiyazin Katoğikosu'dur. Hatta Ruslara karşı gösterdiği sadakatten dolayı kendisine 'Newth Nisani' Ödülü layık görülmüştür. Bu ödül İranlılara karşı yapılan savaşta gösterdiği üstün başarılardan dolayı Çar tarafından kendisine verilmiştir. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 38.] O dönemde Nerses Aşdarages, Sarkıssian'a göre; Eçmiyazin Katoğikos'u değil, Tiflis Piskoposudur. Daha sonra 1843-1857 yılları arasında Eçmiyazin Katoğikos'luğuna seçilecektir. 1827'de ateşli nutuklar atan İran Ermenilerinin, Rus kuvvetlerinin yanında yer almasında önemli bir role sahip olan Nerses, bağımsız bir Ermenistan düşüncesinde olduğu için saf dışı edilmiştir. [Bkz. K. V. Sarkıssian, 'The Armenian Church', Religion In The Middle East I, (edt: A. J. Arberry), Cambridge 1969, s. 485; ayrıca bkz. www.hyeetch.nareg.com.au/chronology-p1.html, 27.06.2001] adresinde verilen kronolojiye göre de, bahsedilen dönemde Nerses'in Katoğikos olmadığını Sarkıssian'ın verdiği tarihlerde Katoğikos seçildiğini göstermektedir. E. Uras da, Neumann söylediği gibi bahsedilen dönemde Nerses'in Katoğikos olduğunu söylemekle birlikte, Nerses'in aşırı milliyetçi tavırlarından dolayı Ruslar tarafından 1828 yılında görevinden alınarak sürüldüğünü, gönderildiği Besarabya'da 15 yıl kaldığını ve daha sonra 1850 yılında da aniden öldüğünü belirtir. Bkz. E. Uras, a.g.e., s. 758.

Nahcivan'ı ele geçirdiler. Aynı yılın Eylülünde Ermenilerinde desteği ile Erivan da, hiç karşı koymadan Ruslara teslim oldu.[25] Yürüyüşüne devam eden Çar ordusu, 19 Ekim 1827'de Tebriz'i de savaşmadan teslim aldı. Paskyeviç, Bundan sonra yapılacak harekatta Ermeniler üzerinde büyük saygınlığı ve etkisi olan, tarihi göçü başlatacak Ermeni asıllı Albay Lazarev'i, Tebriz'in kumandanlığına getirdi. Onun bundan böyle esas görevi Nahçivan ve Erivan topraklarına İran'dan Ermenileri göçürmek olacaktı.[26]

Paskyeviç'in amacı, Ermeni halkının 'Lazarev' ismini duymasıyla birlikte, Ruslara olan güveninin artması ve iyice pekişmesiydi. Ayrıca o, İmparatordan aldığı talimata göre; Aras Nehri'nin Rusya ile İran arasında sınır olmasının, bu bölgelerde yasayan Ermenilerin durumunun toplumsal olarak iyileşmesinin ve bunun sağlam temeller üzerine oturtularak bölgede demografik yapının Hıristiyanların lehine değiştirilmesi gerektiğini biliyordu. Rus Başkomutanı Azerbaycan Eyaletinde yaşayan diğer Hıristiyanları da mutlu etmek istiyordu. Amacına ulaşmak için kendisi ve bölgedeki halk arasında aracılık edecek birine ihtiyaç vardı. İşte bu aracılık görevini üstlenmesi için Paskyeviç, Lazarev'i seçmişti. Bundan böyle Azerbaycan'daki geniş Ermeni kesimiyle pazarlık edip, Ruslara yandaş olarak kazandırmak Lazarev'in takdirine bırakıldı. Çünkü o da, halen devam etmekte olan savaşın durumunu ve Rus yönetiminin siyasal amacını Paskyeiç gibi iyi biliyordu. Albay Lazarev, Başkomutan ve idari yönetimin kendisine olan güvenlerini boşa çıkarmadı.[27]

Rusya, Kafkasya'da yürüttüğü müstemlekeci siyasetin gereği olarak Bizans döneminden bu tarafa, tarihi Azerbaycan topraklarında dağınık halde bulunan Ermeni ahalinin[28] ve Ermenilerce kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesinin bulunduğu toprakların,[29] Erivan Hanlığının hakimiyetinden çıkarılarak %

---

25 W. E. D. Allen, P. Muratoff, a.g.e., s. 20; R. G. Hovannisian, Armenia On The Road to Independence 1918, Los Angeles 1967, s. 8; Rusların, Erivan'ı kuşattığında orada bulunan zamanın Rus yazarları uzaktan Erivan Kalesinde pek çok camii minarelerinin göründüğünü ve kale alındıktan sonra ahalinin çoğunun Türk olduğunu görmüş ve kaydetmişlerdir. Bkz. D. B. O., 'Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da Yarattığı İsrail: Ermenistan', TK., S: 59, (Eylül 1967), s. 856.

26 K. Beydilli, a.g.m., s. 369; Ş. Memmedov, 'Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmeleri Politikası', Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Ankara 2000, s. 66.

27 C. F. Neumann, a.g.e., s. 39 vd.

28 Bizans İmparatorluğunun uç beyliklerinde yoğun olarak yaşayan Ermenilerin çeşitli bölgelere tehciri ve Bizans-Ermeni ilişkileri için bkz. D. Kılıç, 'Selçuklulara Kadar... ', s. 752-760.

29 Bu şehir, Gregorius Illuminator'un talimatı ve hükümdar Büyük Tiridat'ın emri üzerine MS. 303 yılında kurulmuştur. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 20

73.8'nin Müslüman olduğu,[30] *'Ermenistan Vilayetine'* çevrilmesini hedefliyordu. Bu da, bölgede az olan Ermeni toplumunu Müslüman hakimlerinin idaresi altında çıkarma projesi idi.[31]

5 Mart 1828 yılında Rusya ile İran arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı. O zamana kadar İran'ın elinde olan Erivan bölgesi içinde yer alan, Ermenilerce kutsal sayılan Eçmiyazin Kilisesi ve Ağrı Dağının bulunduğu topraklar Rusya'nın hakimiyetine geçti.[32] Antlaşma gereği bölgede yaşayan Ermeniler ve diğer Hıristiyan guruplar, bir yıl içerisinde Rusya'ya göç edeceklerdi. Abbas Mirza, göç etme arzusunda olan Ermenilere, Ruslar tarafından askere alınacaklarını, onlara köle olacaklarını söyleyip, Rusya'ya olan göçü engellemeye çalıştığında bir çok Ermeni; *'Bir Hıristiyan ülkesinde ot yemeyi İran'da ekmek yemeye tercih ederiz.'* diyerek, Ruslar tarafından Nahçivan, Erivan ve Karabağ'a yerleştirilmelerine razı oldular.[33] Neumann'ın da ısrarla söylediği gibi, Ermenilerin tüm servetlerini geride bırakıp, göç etmeleri, Hıristiyan kardeşlerinin arasında yaşamak arzusu ve Rusya'ya olan güvenlerinden kaynaklanıyordu.[34] Ermenilerin bu ifadesi, din kardeşliğinin ne kadar öne çıktığına ve Hıristiyan Rusya ile birlikte olabilmek için neler vermeye hazır olduklarını açıkça anlatmaktadır. Rusya yayılmacı emperyalist politikalarını gerçekleştirmek için bundan böyle Kafkaslarda din duygusunu devamlı kullanacaktır.

30 Bu nüfus kesafetini Mirza Bala 1591 tarihli Revan eyaleti tahrir defterinde şöyle aktarmaktadır. 27 Nahiyeye ayrılan Revan eyaletinin merkezi Erivan'dır. Şehre bağlı 90'ı mütevâciz Türk köy ve kasabalarından maada, 6 mahalleyi ihtiva ettiğini belirtir. [Bkz. M. Bala, a.g.md., s. 313] Ayrıca Saray'da, Revan'ın bu durumunu ortaya koyan Osmanlı Arşivindeki Tapu Tahrir Defterlerinin numaralarını : 628, 633, 637, 681, 727, 895, 898,901, 913, olarak dokuz adet vermiştir. Bkz. M. Saray, 'Ermenistan Yol....', s. 1 nu: 1.

31 M. Abdullayev, 'Rusya'nın Şimali Azerbaycan'da Müstemlekecilik Siyaseti', Azerbaycan Tarihinin Çağdaş Problemleri, (nşr. H. İsaxanlı), Hazar Üniversitesi 2000, s. 45.

32 R. Curuzon, Armenia, New York 1854, s. 204; Rusya ve İran arasındaki savaşlar sonucu 1813 Gülistan, 1828 Türkmençayı antlaşmaları ile Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmıştır. [Bkz. S. İlhan, a.g.e., s. 23.] Türkmençay Antlaşması ile İranlılar Kafkasya siyasetinde rol oynayan bir devlet olma vasfını kaybettiler. Bundan böyle Kafkasya, Rus siyasi ve askeri hakimiyetinin, Batıda Anadolu üzerinden Akdeniz'e, Güneyde İran üzerinden Hint Okyanusuna ve Doğuda Hazer Denizi üzerinden Asya'nın kalbine çevrildiği bir üs haline gelmiştir. [Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 21.] Bu antlaşmalardan sonra Hazar Denizinde, yalnız Rusya harp gemisi bulundurma hakkına haiz oluyordu. Bu durumda Hazar Denizini Rus gölü haline getiriyordu. [Bkz. L. Kurzun, İran, (1892 yılında Londra'da basılan eserin mühim bir kısmının tercümesi), (nşr. İran Harbi Umumi İstihbarat Dairesi), 1927, s. 138.] Rusya'nın XIX. yüzyılın başından itibaren İran topraklarında kazandığı yerleri şöyle sıralamak mümkündür: 1802 Gürcistan'ın Karadeniz kıyısı, 1803 Gence, 1805 Karabağ ve Şeki, 1806 Şirvan, 1812 Hazar Denizi kıyısında Taliş, 1814 Gürcistan, 1828 Erivan, Ağrı Dağı ve Eçmiyazin'i ele geçirdi. Geniş bilgi için bkz. R. Curuzon, a.g.e., s. 201.

33 C. F. Neumann, a.g.e., s. 63; K. Beydilli, a.g.m., s. 381.

34 C. F. Neumann, a.g.e., s. 54.

Yapılan nakil sonunda gönüllü veya zorla[35] 40 bin Ermeni, antlaşmanın on beşinci maddesi gereği, göç etmek zorunda bırakıldı.[36]

Göç eden Ermeniler, Rus hükümeti tarafından Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Erivan bölgesine yerleştirildi. Çar I. Nikola bu davranışıyla[37] tarihi coğrafyaya müdahale ederek, bölgedeki demografik yapıyı Hıristiyanlar lehine bozma gayretine girdi. Bu şekilde Rusya, Erivan Hanlığını Ermenistan Vilayetine çevirme projesini hayata geçirirken Böylelikle doğu ve batı Türklüğünün irtibatı kesilecek ve sunî bir Ermenistan oluşacaktı.[38] İşte bütün bu düşüncelerden dolayı Ermeni kiliseleri içerisinde en yüce ruhani makam olarak tanınan Eçmiyazin Kilisesi olanları destekledi. McCarthy, Ermeni-Müslüman münasebetlerindeki bu gerçeği '...doğudaki Ermeniler ve Müslümanlar genellikle kendilerine düşenin, dindaşlarının yanında yer almak düşüncesinde olduklarını' söylemekle ortaya koyar.[39]

İran Ermenilere, yaşadığı toprakları terk etmemeleri halinde daha çok para ve imtiyaz teklif etmesine rağmen, Ermeni toplumunun yaşadığı dinî duygular, Hıristiyan din kardeşlerinin idaresi altında rahat ve güven içerisinde yaşayacakları umudu, Ermenileri bu maceraya sürükledi. Ermenilerin (Katolik olmayan) büyük bir bölümü, son zamanlarda bu büyük İmparatorluğu yeni anavatanı olarak görüyorlardı.[40] Bunun için Rus-İran savaşında İran Ermenileri, Müslüman efendilerine baş kaldırarak din kardeşleri olan Rus askerlerine öncülük etmiştir.

Tıpkı Gürcistan ve Kırım hadisesinde olduğu gibi İşgal edilen bölgeler, önce Rusya'nın himayesinde *'bağımsız'* bir Ermenistan

---

35 Abbas Mirza'nın, Lazarev'e yazdığı ikinci mektupta göçün asıl nedenin, Ecmiyazin Katoğikos'unun, sebep olduğu, bu civarlardaki bütün Hıristiyan din adamlarının, göç etmedikleri taktirde, görevlerinden almakla tehdit etmesi, bununla da kalmayıp, bu kişilerin dinden çıkmış olacağı şeklinde fetva vermesi, buradaki Hıristiyan din adamlarının göç etmesine neden olmuştur. Yine aynı şekilde buradaki halk da dinden çıkmaktan korktuğundan, onların peşinden gitmek zorunda kalmıştır. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 66.] Lazarev'in bu mektuba verdiği cevapta; Eçmiyazin Manastırı'ndaki din adamlarının göçteki etkileri daha barış müzakeresi yapılmadan evveldi. Eğer bu din adamları, o günlerde tavsiye ve tehditlerle göçlere sebebiyet verdiyse, siz saygıdeğer Majesteleri de kabul etmelisiniz ki, savaşta düşmana zarar verecek, her türlü yöntemin kullanılabileceğini söylüyordu. [Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 71] Bu cümleden olarak bunda ve daha sonra meydana gelecek yönlendirmelerde din adamlarının fonksiyonları daha iyi anlaşılacaktır.

36 Bkz. K. Beydilli, a.g.m., s. 372 vd.

37 Çar I. Nikola'nın hükümdarlığının ilk devrelerinde Kafkaslardan İran ve Osmanlı Devletinin kesin olarak çıkartılması sağlanmıştır. Buna rağmen Kafkas halkı ve bölgesi üzerinde tam bir hakimiyet kurulması aradan ancak otuz yıl geçtikten sonra mümkün olabilecektir. Bkz. G. H. Bolsöver, '1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış', (nşr. Y. T. Kurat), Belleten, S: 118, (Nisan 1966), Ankara 1966, s. 266.

38 D. Kılıç, 'Rusya'nın Doğu Anadolu...', s. 51.

39 Bkz. J. McCarthy, a.g.e., s. 24.

40 C. F. Neumann, a.g.e., s. 3.

olarak, ilan edildi. Çar I. Nikola, kısa bir süre sonra 21 Mart 1828'de yayınladığı emirnamesiyle *'Ermeni eyaletleri'* olarak vaftiz edilen yeni toprakları, İmparatorluğuna dahil etmeyi kararlaştırarak, Unvanlarına *'Ermenistan Kralı'* sıfatını da ekledi.[41] Çar bu davranışıyla Erivan bölgesinde bağımsız bir Ermeni Eyaleti kurmak için vermiş olduğu sözü gerçekleştirmemiş oldu.

Ormanyan'ın bu konudaki görüşünü A. Küçük şöyle aktarır: İran'ın, Ermeniler üzerinden baskısını artırması Ermenileri, Rusya'ya yöneltmiş ve kurtuluşu onun hakimiyetine girmekte bulmuşlardır. Çar elde ettiği piskoposlar sayesinde Kafkasya'da gayesine ulaşmıştır. I. Nikola'nın Ermenilere siyasi bir otonom vaat ettiğini ve bunda da samimi olduğunu göstermek için geçici olarak onların bulunduğu yere Ermenistan adını vermiştir. Yine Ormanyan bütün bu gelişmeleri, Rusya'nın hâkimiyet projesini kolaylaştırmak amacı ile düşündüğü basit bir oyun olarak değerlendirmiştir.[42]

Ruslar, Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra Ermeni toplumu ile olan münasebetlerini de en üst seviyeye çıkarttı. Buna Ermeni toplumunun içinde bulunduğu coğrafya da müsaitti. Çünkü aralarında mezhep (inanç) ve ırk farkı olmasına rağmen Rusya'dan başka yakınlaşacakları bir Hıristiyan devlet yoktu.[43] Bu durum başta Eçmiyazin Kilisesi olmak üzere Ermeni maceracılar tarafından da hoş karşılandı.[44] Ermeni gençlerinin bir çoğuna Rusya'daki üniversitelerde okuma hakkı tınındı. Bu üniversitelerde yetişen gençlerden bazıları da İmparatorluğun seçkin ve askeri tabakası içerisinde yerini aldı.[45]

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkaslara girmesi Ermeni toplumu üzerinde büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Adı geçen bölge Türkmençay Antlaşmasıyla İranlılar tarafından Ruslara terk edilmiştir. Bundan böyle Rusya açısından Kafkaslar, Osmanlı Devletinin ulaşamayacağı güvenli bir bölge olmuştur.[46]

41 Bkz. Y. Temon, Ermeni Tabusu, (nşr. E. Oğuz), İstanbul 1995, s. 53; L. Nalbandıan, The Armenıan Revoltıonary Movement, Los Angeles, 1963, s. 24.

42 A. Küçük, 'Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXVI, (Ankara 1983), s. 733.

43 D. Kılıç, 'Rusya'nın Doğu Anadolu...', s. 51

44 Ermenilerin düşüncesine göre bu durum; Ermeni toplumu ve Kiliselerinin, yüzyıllardan beri çektikleri eziklikten kurtulmaları için büyük bir fırsattı. Bir başka ifadeyle, dağılmış olan bu toplumun, Rusya'nın himayesi altında, tekrardan bir araya gelerek birleşmesi ilk büyük adım olacaktı. Bütün bu olaylar Ermenilere göre; hakikaten çok büyük bir gelişimin başlangıcıydı. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 92.

45 R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 7 vd; S. Cöhçe, 'Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme', Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran1991), Ankara 1992, s. 100.

46 K. V. Sarkıssıan, a.g.m., s. 484.

1829 yılı başlarında Rus Generali Paskyeviç'in emriyle bölge halkı deftere kaydedildi. Buna göre Erivan Vilayeti arazisinde tahminen 17.000 hane, Nahçivan'da 4.600 hane ve Ordubad bölgesinde 2.130 hane olmak üzere toplam 23.730 hane ahali yaşamaktaydı. Bu hanelerin ortalama 5 kişi olduğu varsayılarak 118.650 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Bunun da 81.749'u Müslüman ve 25.131'nin Ermeni olduğu kayda alınmıştır.[47]

İran'dan göç eden ermeni ailelerden 1829-1832 yılları arasında Erivan'a 366 hane (1.715 / kişi), Nahçivan'a 265 hane (1.110) ve Ordubad'a 36 hane (182) yerleştirilmiştir. Bunların dışında ayrıca Erivan'ın 119, Nahçivan'ın 61 ve Ordubad'ın 11 köyüne Ermeniler göçürülmüştür. Şehir ve köyler dahil Erivan'a yerleştirilen 4.599 (23.568), Nahçivan bölgesine 2.137 (10.652), Ordubad ve çevresine 250 (1.340) olmak üzere toplam 6.949 (35.560/kişi) ermeni ailesidir.[48]

Rusların Erivan yöresindeki Müslümanları sürmesiyle büyük bir nüfus değişimi başladı. McCarthy, Bournoutian'ın İran ve Rus kaynaklarından yararlanarak yaptığı çalışmadan naklen; Hanlığın Müslüman halkından yaklaşık 26 bin kişinin (% 30), ya ölmüş yada göç etmiş olduğunu, 1832 yılına gelindiğinde Erivan'a 45 bin Ermeni'nin göç ettiğini belirtmektedir.[49] K. Beydilli'ye göre de bu rakam 8.249 hanedir. Bu da yaklaşık olarak 41.245 kişi etmektedir.[50] Lazarev'in çağrısına şevkle karşılık veren Ermenilerin önemli bir kısmı bu göçe koşa koşa katıldılar. Bu şekilde Rus yönetimine karşı olan sevgilerini ispatlayarak büyük ve önemli hizmetlerde bulunduklarını düşünüyorlardı.[51]

Ermenilerin yapılan davete bu denli kayıtsız şartsız itaat edeceklerini, canla başla göçe destek vereceklerini Ruslar bile ummuyordu. Fakat milletinin ruhani durumunu ve düşüncelerini bilen Lazarev, Ermeniler tarafından Ruslara yapılan iltifatların içten ve samimi olduğunun garantisini verdi. Bunun üzerine yönetim, maksatlarına ulaşmak için ilk somut adımları atmaya başladı ve yeni düzenlemeler getirdi.[52] Ruslar göçmenlerin Rus topraklarına

47 Y. Aslan, 'Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)', Yeni Türkiye, S: 38 (Mart-Nisan 2001), (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), s. 1019.

48 Y. Aslan, a.g.m., s. 1020.

49 J. McCarthy, a.g.e., s. 30 .

50 K. Beydilli, a.g.m., s. 407.

51 C. F. Neumann, a.g.e., s. 40.

52 C. F. Neumann, a.g.e., s. 42.

ayak basmalarıyla birlikte, tüm askeri koruma ve vatandaşlık haklarına sahip olabilmeleri için hazırlıklara başladı. Onurlu bir görev üstlenmiş olan Lazarev, şevkle uğraşıp, soydaşlarını, Rusya'nın barışçı bayrağı altında toplayabilmek için can atıyordu.[53]

İmzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla, Azerbaycan'ın kuzeyine tamamen hakim olan ve bunu İran'a kabul ettiren Rusya'nın, bundan sonraki hedefi Osmanlı Devleti idi. Burada da Rusların yardımcıları yine Ermeniler ve bunları yönlendiren din adamları olacaktı. Çünkü daha savaş başlamadan bu faaliyetler Eçmiyazin Kilisesi tarafından başlatılmıştı. Ruslar savaş palanlarını yaparken Eçmiyazin Kilisesi, verdiği emirler ve gönderdiği ajanlar vasıtasıyla; *'Hıristiyanlık haçının kılıcını temsil eden Rus ordularının, Müslüman mahkumiyetinden kurtarmaya koştuğu Osmanlı Ermenilerinin de din gayretiyle kendilerine yardım etmesini istiyordu.'* Böylece Osmanlı sınırları içinde Ermenileri tahrik etmeye başlamışlardı.[54]

Rusların ilk hedefleri, Kafkas kıyılarından Türkleri sürerek[55] bölgede askeri bir hududun tesis edilmesiydi.[56] İran'ı Kafkasya'dan çıkaran Rusya, Doğu Anadolu'daki emperyalist emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devletiyle savaş durumuna geldi.[57] 1828 yılında Rus güçleri Paskyeviç[58] kumandasında Erzurum'a doğru ilerlemeye başladı. Azerbaycan topraklarında olduğu gibi burada da yol boyunca Ermeniler Rus ordusunu sevinç gösterileriyle karşıladılar.[59] Yine İran'da olduğu gibi Kars ve Çıldır'daki Ermeniler de Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesiyle, din birliğini bahane ederek, Rusya'nın yanında yer aldılar.[60]

53 C. F. Neumann, a.g.e., s. 47.

54 A. Arslan, a.g.m., s. 29 vd.

55 Paskyeviç'in 27 Temmuz 1827'de Çar hükümetine gönderdiği mektupta yaklaşık 4.100 (20.500 / kişi) hane Müslüman'ın Osmanlı Devletine göç ettiğini bildirmektedir. Bkz. Y. Aslan, a.g.m., s. 1020.

56 W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 23; Çarlık Rusya'nın Gürcistan, deniz kıyısındaki Mingreli bölgesi, Karabağ, Erivan, Şeki, Şirvan ve Dağıstan'daki bütün gücü 1833 yılına gelindiğinde tamamen askerden oluşmaktaydı. Bkz. E. Smit, Researehes Of The Armenia I, New York 1833, s. 209

57 Paskyeviç, Sivas'ı; İstanbul'un, Ermenistan, Suriye ve Irak'la münasebetlerini tehdit eden bütün Anadolu'nun ulaştırma sisteminin düğüm noktası olarak kabul ediyordu. [Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 31.] Erzurum'a yapılacak harekat esnasında Trabzon'daki Osmanlı kuvvetleri donanma tarafından oyalanacaktı. İstanbul'u Diyarbakır ve Bağdat'a bağlayan tek yolun geçtiği Sivas ele geçirilerek, Osmanlı Devletinin Anadolu'daki eyaletlerini tamamen ikiye bölecekti. Bu arada Diyarbakır, Sivas arasındaki zengin maden yatakları da ele geçilerek Osmanlılar bu kazançtan mahrum bırakılacaktı. Bkz. A. Arslan, a.g.m., s. 30.

58 İran-Rus savaşlarında ve Türkmençay Antlaşmasındaki (1 Şubat 1828) başarılarından dolayı Paskyeviç'e, Rus hükümetince bir milyon ruble para ile *'Erivan Kontu'* payesi verilmiştir. [Bkz. M. Bala, a.g.md., s. 314.] Paskyeviç'in 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşındaki başarıları için bkz. Puşkin, Erzurum Yolculuğu Biyelkin'in Öyküleri, (nşr. A. Behramoğlu), ? 1999, s. 57 vd.

59 R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 8.

60 K. Beydilli, a.g.m., s. 383 vd.

1830 yılının sonuna kadar Rus ordusu ile birlikte hareket eden Kars, Erzurum ve Eleşkirt bölgesindeki pek çok Ermeni yaptıklarına karşılık olarak, Müslümanların misillemesinden ve Osmanlı Devletinin yargılamasından korktukları için, Rus propagandasının ve Rus yanlısı Ermenilerin de tesiri ile[61] bölgeden Rus ordusuyla beraber ayrılarak Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'ye doğru yola çıkmıştır.[62] Çar Nikola, İran'la yaptığı antlaşmadaki gibi, Osmanlı Devletiyle yaptığı Edirne Antlaşmasında[63] da, Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeni ve diğer Hıristiyanlara tam serbestlik verilmesini ilk şart olarak ileri sürdü. Böylece 1830 tarihinde Rusya'ya ümit edilenden daha fazla Ermeni göç edecek ve Azerbaycan topraklarında oluşturulan Ermenistan'da Ermeni nüfusu, yavaş yavaş yoğunluk kazanmaya başlayacaktı. Bunun bilincinde olan Paskyeviç, ordusuyla Osmanlı topraklarından çekilirken beraberinde götürdükleri Ermeni göçmenleri Erivan vilayetine ve Ahıska bölgesine yerleştirdi.[64] 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, Ruslar açısında beklenenlerin üstünde bir netice verdi. Bütün Rus hedefleri elde edilerek ideal bir sınıra kavuşulmuştu.[65] Bu da bir anlamda bölgenin ileri ki, tarihlerde Hıristiyanlaştırılmasına zemin olacaktı.

Ruslar, Erivan Hanlığını Ermenileştirmek siyasetine bütün hızıyla devam ederek, Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına örmüş olduğu duvarı sağlamlaştırmıştır. Rus tarihçisi N. N. Şavrov'dan, Abdullayev'in naklettiğine göre; yapılan bu göçlerde İran'dan 40 bin, Osmanlı Devletinden 84 bin Ermeni, Erivan topraklarına nakledilmiştir.[66]

Takip edilen demografik yöntemlerden bir diğeri de İran'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da gayrimüslim nüfusu, Rusya'ya göç etmeye teşvik, hatta işgal edilen yerlerde zorlama yoluna başvurulmasıydı. Albay Lazarev, *'Rusya için bu nüfus yeni bir zenginlik kaynağı olacaktır.'* Sözleriyle varılacak gayeyi anlatıyordu. 1829 yılında da aynı senaryo içerisinde Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması gereği Doğu Anadolu'dan

61 Geniş bilgi için bkz. D. Kılıç, a.g.e., s. 91.

62 R. G. Hovannisian, a.g.e., s. 9; E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 493.

63 Bu antlaşmayla Rusların doğudaki kazançları daha fazlaydı. Osmanlı Devleti, Rusların Nahcivan ve Erivan'ı ellerinde tutmalarını kabul ediyordu. Buna karşılık Ruslar da, Erzurum, Kars ve Bayezit'i geri vereceklerdi. Bkz. S. J. Shaw, E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, (nşr. M. Harmancı), İstanbul 1983, s. 61.

64 W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 42 vd.

65 Bkz. W. E. D. Allen, P. Muratof, a.g.e., s. 30.

66 Bkz. M. Abdullayev, a.g.m., s. 46.

yaklaşık 120.000 kişilik Ermeni gurubu Erivan ve yöresine yerleştirildi.[67] Leon Arpee'ye göre de; Erzurum, Kars ve Beyazıt'dan 96 bin Ermeni, yeni Rus sınırından içeri girmiştir.[68] K. Beydilli'ye göre de bu rakam 100 bin civarındadır.[69]

Eçmiyazin/Üçkilise Katogikosluğu da Çarlığın istila siyasetine alet olarak din kardeşliği çerçevesinde İran'da olduğu gibi Anadolu Ermenilerini de Rusya'nın himayesi altında toplanmaya çağırarak bu oluşuma destek vermiştir. Ruhani makamın yapmış olduğu bu çağrı Ermenilerin dinî duygularını harekete geçirerek, Müslümanlarla yaşamaktansa bulunduğu toprakları terk ederek Hıristiyan Rusya'nın yanında yer almayı tercih etmişlerdir. İşte bugünkü Ermenistan'ın temeli de 1828-1830 yıllarında böylece atılmış oldu.[70]

Rusya, Azerbaycan topraklar üzerine, Doğu Anadolu ve İran'dan göç ettirdiği Ermenileri yerleştirerek, güney sınırlarındaki bu iki Müslüman komşusuna karşı tampon bir Ermenistan devleti oluşturmuştur. İleride burası bir saldırı merkezi olacaktır.[71] Rusya kurduğu sûnî Ermenistan'la bölgede stratejik bir üste sahip olmuş ve Türk Dünyasının ortasına bir hançer gibi saplanmıştır.[72]

Şüphesiz Çar yönetimi, İran ve Doğu Anadolu'da götürdükleri çok sayıdaki Ermeni nüfus sayesinde iktisadi, askeri ve siyasi faydalar sağlamıştır. Rusya faal bu Ermeni nüfusla Erivan ve Nahçivan'ı ihya edeceği gibi bunlar vasıtasıyla İran ve Osmanlı Devletine karşı güçlü bir set oluşturmuştur.[73] Ermenilerin, her iki bölgeden göçürülmesinde de genel olarak aynı metot uygulanmıştır. İran'da Albay Lazarev eliyle yürütülen göçürme işlemleri, Doğu Anadolu'da General Pankratyev tarafından icra edilmiştir. Bunlara

---

67 A. Saydam, 'Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği', Avrasya Etütleri, S: 2, (Yaz-1996), s. 121.

68 L. Arpee, a.g.e., s. 293.

69 K. Beydilli, a.g.m., s. 407; Ayrıca Rusya'ya göçürülen Ermeniler için bkz. D. Kılıç, a.g.e., s. 93-95.

70 F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi I, İstanbul 1953, s. 550.

71 M. Saray, a.g.e., s. 116.

72 Daha da önemlisi Ruslar *'Pan-Slavizm'* propagandasıyla Osmanlı Devletini içten vurmayı hedefledikleri gibi, Anadolu cephesinde de Hıristiyanlık propagandası ile ordularına Ermenileri, yardımcı kuvvet olarak kullanmak istiyordu. [Bkz. F. Kırzıoğlu, 'Armenya / Yukarı-Ellerde 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi', Atatürk Üniversitesi XX.Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında (Makaleler Derlemeler) II, Ankara 1978, s. 59.] Başlangıçta Rusların bundan maksadı kurdukları Ermenistan'ı iki İslam devletine, Osmanlı ve İran'a karşı tampon bölge olarak kullanmaktı. Fakat bu iki İslam devletinin bir türlü toparlanamadığını gören Rusya, eğittiği Ermeni gençlerin bir kısmını Osmanlı Devletine karşı kullanmak üzere Rus ordusunda istihdam etti. Bir kısmını da teşkilatlandırarak Osmanlı Ermenilerini ayaklandırmak için Doğu Anadolu'ya gönderdi. Bkz. M. Saray, 'Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar', XI. Türk Tarih Kongresi V, Ankara 1994, s. 1757.

73 U. Gülsoy, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya, İstanbul 1993, s. 84.

da en önemli desteği Ermeni ruhaniler vermiştir.[74] Bütün bu olaylara baktığımız zaman, Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarına sokulan 15. ve 13. Maddelerin harpten önce planlandığı, bu maddelerin Ermenilerin göçürülmesi işine hukuki kılıf olduğu ortaya çıkmaktadır.[75] İlk bakışta, olağan ve önemsenmeyecek gibi görünen bu maddeler Türkiye ve İran'ın içerideki ekonomik gücünü önemli ölçüde etkilemiştir. Neumann'ın ifadesine göre; Rusya'ya gerçeklesen büyük bir bölümünü Ermenilerinin oluşturduğu bu göçün önemi ne yazık ki, Batı Avrupalı güçler tarafından da anlaşılmamıştır.[76]

Sarkıssıan'a göre; Rusya'nın Ermenilerin dağınık bir halde yaşadığı Anadolu topraklarını ele geçirmesi, bölge Ermenileri açısından önemli bir değişiklik olmuştur. Bu gelişen olaylar Ermeni toplumu ve Kilisesi üzerinde büyük etki yapmıştır. Osmanlıdan, Rusya'ya çok sayıda Ermeni göçmüştür. Bu durumda ekonomik, sosyal, entelektüel, kültürel ve eğitim alanlarında gelişmelere neden olmuştur. Ancak Çarlık Rusya, Ermeniler arasında oluşan bağımsız Ermenistan ümidinin yeşermesine müsaade etmedi. Ruslar, Kafkasya'ya yerleşir yerleşmez milliyet sınırları temelinde, hiçbir otonom topluluğa tolerans göstermedi ve emperyalist amaçlarından dolayı Ermenileri düş kırıklığına uğrattı. Ermenistan'daki bu hayal kırıklığına rağmen, Ermeniler Rus idaresinde dinî, milli ve kültürel uyanış anlamında bir deneyim dönemi geçirmişlerdir.[77]

---

74 K. Beydilli, a.g.m., s. 406.

75 K. Beydilli, a.g.m., s. 408.

76 C. F. Neumann, a.g.e., s. 3; Meselenin başka bir yönü ise; Rusya, 1828'de bir ölçüde kendi kışkırtması ve yardımıyla başlattığı Yunan isyanı sırasında Osmanlı Devletine savaş açmıştır. Bunun için Osmanlı Devleti iki ayrı cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta Yunanistan bağımsız olurken 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması Osmanlı Devletinin Kafkasya ile olan bağlarını kopma noktasına getirmiştir. Bkz. K. Y. Lee, Ermeni Sorununun Doğuşu, Ankara 1998, s.17; F. Kırzıoğlu, a.g.e., s. 549.

77 K. V. Sarkıssıan, a.g.m., s. 484; Sarkıssıan yukarıda her ne kadar Rus yanlısı bir ifade kullansa da hemen akabinde Rusların Ermenilere pek iyi davranmadığını ifade etmek zorunda kalmıştır. Neumann'da Rusların, Ermenilere davranışını şöyle ifade eder: Ruslar, Ermeni ailelerine yeniden bir göce sürüklemek için aslında kuvvet kullanmalarına bile gerek yoktu. Ticaretle geçimini sağlayan Ermenilerin, iç kargaşaların yoğun olduğu İran yerine, Rusya'nın koruması altında yasamak istemeleri gayet doğaldır. Bu yüzden Rusların, Ermenileri zora koşmalarına bile lüzum yoktu. Bir de Rus yönetimi ve Kont Paskyeviç, Ermenilerin durumlarıyla ve haliyle ilgilenmiş ve onlara göç için gerekli yardımı yapmış olsaydı. Iran ve Türkiye'den giden, zavallı ve kandırılmış Ermenilerin yarısından fazlası göç sırasında Erivan ve Nahcivan Hanlıklarında açlıktan öldü. Bunları, göçte bulunan ve bu olaylara şahit olan son derece saygıdeğer birinin anlattıklarından da biliyorum. Albay Lazarev'in General Paskyeviç'e yazdığı rapor da bu olayı doğruluyor. Bu yüzden Ermenilerin Ruslara artık sırtlarını çevirmelerine, gönüllerinin Asya'daki, en az Rus İmparatorluğu kadar kudretli olan, ikinci bir güçten, Bağımsız İngiltere'den yana olmalarına şaşmamak gerekir demektedir. Bkz. C. F. Neumann, a.g.e., s. 6.

Çarlık Rusya, hakimiyeti altına aldığı Ermeni toplumunun inançlarını 1836'da resmen tanıyarak, Eçmiyazin Katoğikoslarını daha kolay yönlendirebilmek için Pologenia adı verilen kanun çıkardı.[78] Belirli bir dönem sonra esas gayesini açığa vuran Rusya, Ermenileri Ortodokslaştırmak için bir takım tedbirler aldı.[79]

Çarlık Rusya Kafkasya'da kendisine bağlı bir Ermenistan'dan daha ziyade egemen olmayı tasarladığı Kafkasya'da ikinci merhale olarak Ermenileri Slavlaştırmak ve Ruslaştırmak politikasını amaç edinmişti. Özetle *'Ermenisiz bir Ermenistan' kurulması Çarlık Rusya'nın izlediği genel strateji idi.*[80] Çünkü daha önce ifade ettiğimiz gibi Rusya tarafından hayata geçirilen proje neticesinde bölgede demografik yapı Ermenilerin lehine hızla değişiyordu ve mesele olgunlaşmıştı.

Önce Kafkasya Genel Valiliğine bağlı olarak, Tiflis, Kutais, Şamahı ve Derbend'den oluşan dört vilayet kurulmuşken, birkaç yıl sonra Ermeni vilayeti ismi değiştirilerek, 1 Ocak 1850'den itibaren Erivan Vilayeti denilmiştir. Nahçivan ve Ordubad kazaları da bu vilayete dahil edilmiştir.[81]

Rusların uyguladıkları göç ve iskan çalışmaları umumiyetle Türk Dünyası aleyhine gelişen politikalar olmuştur. Çarlık Rusya ve daha sonra gelen Sovyet yönetimlerindeki rejim farklılıklarına rağmen göç ettirme ve iskan politikası hiç değişmemiştir.[82] Kafkasya'da tek ve rakipsiz olan Rusya, Ermenistan ve Ermeni toplumunu kendi politikasına göre yönlendirip şekil vermesinde karşısında ciddi hiçbir engel olmamıştır.[83]

Sonuç olarak, yüzyıllar önce İran ve Bizans'ın sınır boylarında dinî ve siyasi bir problem haline gelerek, iç kısımlara dağıttığı Ermenileri, yayılma arzusunda olan Rusya, yeniden bölgeye taşımıştır. Eçmiyazin Kilisesi etrafında Ermeni nüfusun yoğunlaşması o güne kadar Müslümanların yaşadığı coğrafyanın Hıristiyanlaştırılmasına sebep olmuştur. Başka bir ifadeyle Erivan Hanlığı

78 M. Ormanyan, The Church Of Armenia, London 1955, s. 72 vd; H. F. B. Lynch, a.g.e., s. 233.

79 Rusya, Ermeni okullarını Kilisenin elinden alarak, kendi denetiminde Rusça eğitim yapan okullar haline getirdi. Ermeni memurlardan ya Ortodoks mezhebine geçmelerini yada istifa etmesini istedi. Ermeni talebeleri Üniversitelerden atarak, Ermeni toplumu üzerinde dinî bir baskı oluşturdu. Geniş bilgi için bkz. D. Kılıç, a.g.e., s. 86 vd.

80 E. Granville, Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları, (nşr. O. Arıman), Ankara 1967, s. 58; E. Kürkçüoğlu, a.g.m., s. 265.

81 Bkz. Y. Aslan, a.g.m., s. 1023.

82 A. Saydam, a.g.m., s. 114.

83 R. Şahin, a.g.e., s. 130.

Ermenileştirilmeye çalışılmıştır. Bu da Ermenilerce, Rusya tarafından kendilerine verilen bir imtiyaz gibi algılanmıştır. Ancak Rusya bölgede tam hakimiyeti sağladıktan sonra Ermeni toplumunu Slavlaştırma Politikasını hayata geçirmiş ve bundan kesin sonuç alamayınca emperyalist emelleri için Ermenileri yönlendirmeye başlamıştır. Uzun vadede Rus siyasetiyle gelişen Ermenistan'ın bu durumu bir anlamda Ortadoğu'da kurulacak olan İsrail'e örnek teşkil etmiştir. Ayrıca tarihi süreç içerisinde Rusya kendi bünyesindeki yönetim değişikliklerine rağmen Kafkasya'daki bu politikasını hiç değiştirmeden günümüze kadar getirmiştir.